

Հ Է Ն Ր Ի Կ Ի Բ Ս Է Ն*

XV

Իրսէն Վիեննայում.—Վերագործը դէպի Նօրվէզիայ.—«Ճարտարապետ Սօլնէս» (Սօլնէսի փառասիրութեան և ևսականութեան զոհերը.—Բանեար և Ֆօսլի.—Հիլդէ Վանգէլ.—Նարնջային՝ թագաւորութիւնը.—Ճարտարապետի զղջումը.—Սլինէ.—Սղային ամբոյցները.—Հիլդէի յաղթանակը.—Սօլնէսը իր և արուեստագէտ.—Հիլդէի բնատրութիւնը.—Սօլնէս—Իրսէն). —«Փոքրիկ Էյօլֆ» (Ալմէրսի ընտանիքը.—Սլիքէրի ճանապարհորդութիւնը և նրա հետեանքները.—Րիդայի մայրութիւնը.—«Մկնորսը» և Էյօլֆի վախճանը.—Աստալի հրաժեշտը.—Րիդայի բնատրութեան չեղաշրջումը.—Ամուսնութեան հիմքերը).

1891-ի յունուարին Իրսէն Միւնխենի մի քանի օրով գնացել էր Վիեննա, ուր նշանաւոր «Burgtheater»-ում իր «Ժողովրդի թշնամին» և «Գահաժառանգները» պէտք է ներկայացուէին:

«Յերիստարգ Վիեննան», որ պատկանելի ծերունու մէջ տեսնում էր իր հանճարեղ ուսուցիչներէյ մէկին՝ հիացմունքով և սկիորուած ցոյցերով ընդունեց նրան: Մեծ դրամատուրգի պատուին կազմուած մի հանդիսաւոր երեկոյթում, ուր ներկայ էին աւստրիական մայրաքաղաքի զիտութեան, գեղարուեստի և քաղաքական կեանքի յայտնի ներկայացուցիչները, զանազան ճառեր լսելուց յետոյ՝ Իրսէն արտասանեց հետեւեալը.—«Այս երեկոյ ինձ համար մի բազմաւորութիւն է, որի յիշատակը հետս կը տանեմ՝ դէպի Միւնխէն: Երբ ես կեանքումս այնպիսի բան եմ տեսնում, որ ինձ ուրախացնում, հոգեպէս ալիկոծում է—այն ժամանակ դա կը դառնայ մի բանասեղծութիւն: Այս երեկոն ինձ յուզեց, և ես տեսնում եմ արդէն աչքերիս առաջ մի պատկեր, տեսնում եմ մի գեղեցիկ, պայծաս և ուրախ երեւոյթ—չնորհալալ եմ ձեզանից, չնորհալալ եմ ես հաւատալած եմ, որ սա կը դառնայ մի բանաստեղծութիւն»:

*) Տես «Մուրճ» № 7.

Մարդ աւամայ այս հրապարակական խոստովանութիւնն է յիշում՝ երբ կարգում է Իբսէնի «Ճարտարապետ Սոլնես» (Bygmester Solness), որ լոյս տեսաւ 1892-ին:

Վերոյիշեալ խօսքերից մի քանի ամիս վերջ՝ յուլիսին՝ Իբսէն քսանհեօթամեայ բաղակայութիւնից յետոյ՝ մշտապէս վերադառնում է իր հայրենիք, որից մի ժամանակ հալածուած, իսկ այժմ ընդունուած է իբրեւ անդուզական մի պարծանք:— Այնպէս որ «Ճարտարապետ Սոլնէսը» նա նօրվէգիպոմն է գրում:

Մութ և սիմբօլիքական—միստիքական շղարշը, որով առհասարակ ծածկուած են Իբսէնի վերջին գրամաները՝ աչքի է ընկնում և ներկայ ստեղծագործութեան մէջ: Սակայն անորոշ դէմքերի, տարտամ ուրուագծերի շուրջ փայլում է նորից բէալիստական ֆօնը:

Հալիարդ Սոլնէս մի ճարտարապետ է, որ իր յաջողութեան ճանապարհը ոչ այնքան «աշակերտելով»՝ ինչքան բնական, ինքնաբերովի տաղանդով է հարթել:

Նա մի բարեպաշտ ընտանիքի ղաւակ էր: Եւ հէնց այս պատճառով էլ իր տաղանդն սկզբում կրօնական նպատակների է ծառայեցնում—եկեղեցիներ է կառուցանում: Սակայն ժամանակի ընթացքում նա չէ բաւականանում միայն եկեղեցիներով՝ բացի հանգերձեալ աշխարհից՝ աշխարհային կարիքների մասին էլ է մտածում և սկսում է «մարդկանց համար բնակարաններ» շինել: Այսպէս իբրեւ բաղմակողմանի ճարտարապետ՝ նա մեծ հոշակ է վայելում: Սակայն լինչպէս—նպատակին հասնելու համար՝ առանց միջոցների մէջ որ և է խորութիւն գնելու: Բարձրանալու, անուն վաստակելու նրա տենչը երևում է հէնց ամուսնութիւնից կարճ ժամանակ յետոյ: Սոլնէսի կինը՝ Ալինէն իր ծնողներից ժառանգել էր զեղեցիկ պարտէզով շրջապատուած մի տուն, որ իր ճարտարապետ ամուսնու ճաշակին ամենեին չէր յարմարում: Այդ տունը նա համարում էր մի «տեղի, փայտէ արկղ», որ վերաշինութեան համար նա անկարող էր կործանել, որովհետեւ իր կինը թանկագին յիշողութիւններով կապուած էր այդ հին բնակարանի հետ: Բայց Սոլնէսին յայտնի էր մի դաղանիք—սնեհակներից մէկի ծխնկոյղը ձեղքուած էր: Նա կամովին չէ ծածկում այդ ձեղքուածքը, որպէս զի մի օր տունն այրուի: «Կան ընտրուած, արտաքոյ կարգի մարդիկ, որոնց ոյժ և ընդունակութիւն է չնորհուած մի բան ցանկանալ, սեռչալ և կամեմալ—այնքան յամուս և անդրգուշի կերպով, որ վերջ ի վերջոյ պէտք է տեղի ունենայ»—ճարտարապետի այս խօսքերը, որ նա արտասանում է երկրորդ գործողութեան մէջ,

սեփական փորձառութիւնից են բղխում: Նրա ջերմ ցանկութիւնն իրականանում է—«փայտէ արկղն» այրւում և մի մոխրակոյտ է ներկայացնում: Բայց կրակն ընկնում է ոչ թէ ծրխնելոյցից, այլ մի ուրիշ սենեակի զգեստանոցից: Հրդեհը անուղղակի կերպով պատճառ է դառնում մի ծանր գծադրութեան—ճարտարապետի կինը երկիւղից սարսափահար է լինում և մի վտանգաւոր ջերմ է սաանում, որով վարակւում են և իր երկւորեակները, որոնք դեռ մի քանի ամսական էին: Մայրն ազատւում է, իսկ նորածին զաւակները զոհւում են: Գծադր մօր համար սա ի հարկէ մի սոսկալի հարուած էր: Այնպէս որ այդ ըստ էութեան բարի կինը աշուհեան համարեա ոչ մի ուրախ օր չէ տեսնում և յրուածի նման քաշէ տալիս իր կեանքը:

Նա խորապէս զգում էր, որ իր ամուսինը ուրիշների համար կարող է բնակարաններ կառուցանել, իսկ Վեր համար—երբէք: Նրա միակ մխիթարութիւնն այն էր, որ նա իրանց ժամանակաւոր բնակարանում մի քանի սենեակներ անուանում էր յատկապէս Վերիսանների սենեակներ:

Այս անակնկալ գծադրութեան առաջ ճարտարապետն ի հարկէ նոյնպէս շանթահար է լինում—հէնց իր կնոջ վկայութեամբ՝ նա «որքան խիստ է, նոյնքան փափկասիրտ»: Սակայն նա ընդունակ է և ինքնատիրապետութեան՝ Նրա սիրտը, գոնէ առժամանակ, օժտուած է մոռացկոտութեան զգացմունքով, որ կառարեւապէս անմատչելի էր Ալինէի մայրական փխրուն հոգուն: Նա իր անմեղ զաւակների գիակների վրայից հարթւում է իր ճարտարապետական փառքի ուղին և դափնիներ վաստակելու համար—զարձեալ ոչ մի խտրութիւն:

Ճարտարապետ Սօնէսը որքան փառասէր էր, նոյնքան էլ հասկանա Նրա ջերմ փափագն էր առաջնութեան պսակը շարունակ թարմ պահել իր ճակատին, մնալ ընդ միշտ եղակի մի մեծութիւն: Եւ եթէ նրա փառասիրական պաշտամունքի համար չը խնայուէին նոյն իսկ իւր հարազատ զաւակները, հասկանալի է թէ անզուգականութեան փայլը պահպանելու համար՝ նա ինչպէս անողոր պէտք է լինէր գէպի օտարները: Մրցութեան ամենաանշան խլրտումն անգամ նա իր սաղմնային վիճակի մէջ ընկճում, խեղդամահ է անում: Բաւական չէ օրինակ, որ նա իր նախկին ուսուցիչ՝ ծերունի Քնուտ Բրօվիկին իր օգնականն է դարձրել—աշխատում է սրա որդուն՝ Բանեարին, որ իր մօտ գծագրողի պաշտօն է վարում և փայլուն դադանդ է ցոյց տալիս, ամեն կերպ ճնշել և ինքնուրոյն յառաջագիմութեան ոչ մի ասպարէզ չը տալ: Որպէս զի Բանեարի նման մի կարեւոր ոյժ շարունակ իր ստորադրեալը մնայ՝ ահա թէ նա

ինչ տգեղ և խորամանկ միջոցի է դիմում: Բանեարը վաղուց նշանուած է լինում իր հօրեղբոր աղջիկ Կայեայ Ֆօպիի հետ: Եւ ճարտարագետը որպէս զի առաջինին իր մօտ պահէ՝ նրա նշանածին էլ վերցնում է իբրեւ հաշուապահ: Սօնէսն իրան ախպէս է պահում, որ միամիտ Կայեան ուղղակի սիրահարւում է նրա վրայ: Ճարտարագետն ի հարկէ սիրոյ ոչ մի նշոյլ չէր տածում դէպի այս աղջիկը. սակայն իրա գործնական նպատակներէ համար՝ իրան անտարբեր չէ ցոյց տալիս—այնպէս որ սրանով շարժում է նոյն իսկ իր դժբախտ կնոջ նախանձը: Բանեարն ամուսնանալու համար մտածում էր ինքնուրոյն դիրք ձեռք բերել: Սակայն ոչինչ այնքան չէր սարսափեցնում կասկածոտ և ինքնավստահութիւնից զուրկ Սօնէսին՝ ինչքան նոր ուժերի ինքնուրոյնութիւնը. նա վախենում էր նրանց սրցումից և նոյն իսկ գերազանցութիւնից. —Այսպէս, այսպէս. Հալվարդ Սօնէսը պէտք է յետ մղուի, տեղի պէտք է տայ երկտասարդներին, մանաւանդ ամենաերիտասարդին: Տեղի պէտք է տայ, տեղի...—ահա կատաղի ճարտարագետի սրտի փղձկոցը:

Նա ի հարկ է ամեն կերպ պէտք է աշխատէր պահել Բանեարին: Նա առաջարկում է ամուսնանալ և դարձեալ իր մօտ մնալ: Այսպէս էր և Կայեայի ցանկութիւնը, որի սէրը դէպի ճարտարագետը այնպիսի չափեր էր ընդունել, որ նա բացարձակապէս արդէն խոստովանում է թէ Սօնէսից «չէ կարող հեռանալ, պէտք է մնայ նրա մօտ»: Նա այնքան առաջ է գնում, որ նոյն իսկ պատրաստ է բաժանուել Բանեարից: Սակայն միամիտ օրիորդը անընդունակ էր ճարտարագետի յետին մտքերը հասկանալ, զգալ, որ ինքը անձամբ ոչ մի նշանակութիւն չունի իր անխիղճ մեծաւորի համար: Սա իսկոյն պարզւում է երբ Բանեարը պնդում է իր հրաժարականի վրայ և և դուրս գալուց առաջ ճարտարագետից մի վկայական է պահանջում: Վերջինս ամեն կերպ ձգձգում է և չէ ուզում նրան վկայական տալ: Այնպէս որ Հիլդէի Վանդէլի նման մի արկածախնդիր և բարոյականութեան կօդէքսն արհամարհող կինն անգամ նրա վարմունքը գտնում է «չափազանց տգեղ, խիստ, չար և անխիղճ»: Միայն Հիլդէի ստիպմամբն է նա համաձայնւում վերջապէս նրան վկայական տալ: Սակայն ճարտարագետի խոստաստութիւնը այս դէպքումն էլ տուեց իր զոհը: Նա Բանեարի ծերունի հօրը՝ Քնուտին կաթուածահար դարձրեց:

Բայց ով էր Հիլդէն, որի անունը մենք իսկոյն յիշեցինք: Ընթերցողն անշուշտ չէ մոռացել «Ծովի տիկնոջ» հերոսուհին:

րից մէկին՝ բժիշկ Վանգէլի կրտսեր աղջկան՝ փոքրիկ Հիլդէին, որ «օտարոտի» և «գրաւիչ» բաների սիրահար էր։ Ահա «ծարտարապետ Սօլնէսին» Հիլդէն այս նոյն անձնաւորութիւնն է և հէնց ուղղակի կոչուած է Հիլդէ Վանգէլ։ Իսկ դրամայում մինչև իսկ մի անգամ ակնարկուած է, որ նրա հայրը վիճակային բժիշկ է եղել—և սա, ինչպէս յայտնի է, Վանգէլի պարագմունքն էր։ Հիլդէն այն ժամանակ դեռ եռաման չըջանի մէջ էր. հոգեկան յայտնի սաղմերով զինուած, բայց դեռ անկազմ և անպատրաստ։ Այժմ նա արդէն 23 տարեկան է՝ մեծացած, չափահաս դարձած։ Նրա բնաւորութեան հիմնական գծերը համարեա թէ պահպանուած են—մանաւանդ զէպի «գրաւիչ» ունեցած ջերմ հակումը փայլում է իր ամբողջ մակերևոյթականութեամբ։

Տասը տարի առաջ Հիլդէն իր հայրենիքում հանդիպել էր ճարտարապետ Սօլնէսին, որ այնտեղ շինել էր մի եկեղեցի՝ շատ բարձր գմբէթով։ Հիլդէն ամենայն մանրամասնութեամբ յիշում է թէ ինչպէս գմբէթը կանգնեցնելուց յետոյ մեծ տոն էր քաղաքում—«եկեղեցու գաւթում երաժշտութիւն կար. և հարիւրաւոր մարդիկ էին հաւաքուած։ Մենք դպրոցական աշակերտուհիներս սպիտակազգեստ էինք և դրօշակներ էինք կրում ձեռներիս։ Յետոյ նա պատմում է թէ ինչպէս ճարտարապետը մի մեծ պսակ վերցրած՝ բարձրանում է եկեղեցու պատերից վեր և կախ է անում գմբէթի ծայրից—«Այդ ժամանակ այնպէս հրաշալի էր և գրաւիչ ներքև կանգնած զէպի ձեզ նայել։ Բայց եթէ յանկարծ նա վայր գլորուէր—ինքը՝ ճարտարապետը»։

—«Դա հեշտութեամբ կարող էր պատահել»։ Նկատում է Սօլնէսը, «որովհետև սպիտակազգեստ սատանայի աղջիկներից մէկը այնպիսի վայրենի ձայնով աղաղակեց...»։

—«Կեցցէ ճարտարապետ Սօլնէս—այն»։

—«Եւ դրօշակն այնպէս էր տատանում, որ այդ տեսարանից զլուխս ուղղակի պտոյտ էր գալիս»։

—«Այդ սատանայի աղջիկը հէնց ես էի»։

Չարածձի Հիլդէն այնուհետև ուզում է ճարտարապետին հաւատացնել թէ նոյն օրը՝ երեկոյեան մի մեծ ընթերիքի ժամանակ՝ վերջինս ցանկութիւն է յայտնել՝ տեսնել այդ փոքրիկ աղջկան, որին նա համբուրել է և խոստացել է 10 տարուց յետոյ գալ և տանել Սպանիա կամ մի ուրիշ տեղ ու նրան տալ մի ամբողջ թագաւորութիւն—«Նարնջային թագաւորութիւն»։ Եւ նա այժմ եկել այս թագաւորութիւնն էր պահանջում. նա կամենում էր «դքսուհի» դառնալ։

Ճարտարապետը, որ սկզբում շուարեւ և Հիլդէի այս վեր-

ջին պատմութիւնը միանգամայն անհասկանալի էր գտնում՝ յանկարծ խորհրդաւոր կերպով նկատում է—«Այդ բոլորը ես անշուշտ մտածած, կամեցած, ցանկացած—էհ, սատանան տանի—գործած պէտք է լինեմ»:

Բայց Հիլդէն շատ յարմար ժամանակին է գալիս. ճարտարապետը մեծ յուսահատութեան և զղջման զգացմունքի մէջ էր՝ նա որոնում էր մէկին, որպէս զի բաց անէր իր ամբողջ ներքին աշխարհը՝ նա զգում է յիշաւի, որ ինքը կոչուած է միայն ուրիշներին համար բնակարաններ շինելու, իսկ իր համար—երբէք, նա տեսնում է թէ ինչպիսի թանգ գնով է ձեռք բերել իր յաջողութեան դափնիները—«ոչ թէ փողով, այլ մարդկային բաղդաւորութեամբ, և այդ ոչ միայն իմ սեփական բաղդաւորութեամբ, այլ և ուրիշներին... Ո՞վ հրաւիրեց օգնականներին և ծառաներին—ես ինքս: Եւ ահա եկան նրանք և ենթարկուեցին իմ կամքին: Այս է, որ մարդիկ անուանում են «բաղդ ունենալ»: Բայց գիտէք ինչպէս է այդ բաղդի զգացմունքը: Դա նման է կրծքի վրայ բացուած կաշեղուրկ մի տեղի, և օգնականներն ու ծառաները ուրիշ մարդկանց կաշուից կտորներ են խլում իմ վերքիս սպեղանի անկուռ: Սակայն անուամենայնիւ վերքը չէ բուժուում և երբէք չի բուժուի: Ա՛խ, եթէ գիտենայիք՝ սա երբեմն ինչպէս կծում, այրում է ինձ»:

Ճարտարապետը խղճի զօրեղ խայթ է զգում մանաւանդ իր կնոջ՝ Ալինէի նկատմամբ—«Նա էլ կեանքում իր կոչումն ունէր. ճիշտ այնպէս ինչպէս ես իմն ունէի: Բայց նրա կոչումը պէտք է ճնշուէր, քայքայուէր, ոչնչանար, որպէս զի իմն ինձ յառաջ մղէր՝ դէպի մեծ յաղթութիւնը: Նա էլ ունէր ստեղծագործելու, կառուցանելու յատկութիւններ—փոքրիկ երեխայական հոգիներ ստեղծել, Հիլդէ—հոգիներ, որոնք պէտք է մեծանային հաւասարակշռութեամբ և ազնիւ ու գեղեցիկ ձևերով... Այս էր Ալինէի կոչումը, որ երբէք չը գործադրուեց և յաւիտեան չի գործադրուի...»:

Բայց Հիլդէն ամեն կերպ աշխատում է արմատախիլ անել նրա մէջ փափուկ զգացմունքի վերջին հետքերը, նրան ըստ կարելոյն խստասիրտ և անողոք դարձնել: Նրա միակ ցանկութիւնն է, որ Սօնէսի «խիղճը նրբազգաց չը լինի»: Իսկ «պարտականութիւնների մասին» նա լսել անգամ չէ կամենում—«Դա մի սառն, անախորժ և խայթող տպաւորութիւն է թողնում—պարտականութիւն, պարտականութիւն, պարտականութիւն—չէք զգում, որ այս բառը ուղղակի մարդուս խայթում է»:

Իսկ երբ Սօնէսը իր երկիւղն է յայտնում երիտասարդու-

թեան վերաբերմամբ, որի երևան գալու մէջ նա տեսնում է մի տեսակ «փոխարինութիւն» — Հիլդէն հանգստացնում է նրան՝ յորդորելով ոչ մի վախ չունենալ երիտասարդութիւնից։

Այս տարօրինակ կիներ, որ կոյր կերպով հաւատում էր ճարտարապետի կարողութեանը՝ նորից ինքնավստահութիւն և համարձակութեան ոգի է ներշնչում նրան։ Նա պնդում է խոստացուած «թաղաւորութեան» վրայ, որի ամրոցները պէտք է լինէին միանգամայն անմատչելի, օգային։ Այն, նա կատարեալ լրջութեամբ պահանջում է Սօլնէսից իր ճարտարապետական գործունէութեան երրորդ և փառաւոր շրջանում «օգային ամրոցներ» կառուցանել։ Որքան ֆանտաստիկական լինի այս պահանջը՝ այնուամենայնիւ դրա մէջ ամփոփուած է մի խորիմաստ սիմբոլիզմ — Հիլդէն այնքան է ոգևորում Սօլնէսին, որ նա համարձակութիւն է ստանում մի անգամ էլ ձեռնամուխ լինել «Անկարելիին»։ Նա կատարելապէս յուսահատուել էր և եկել էր այն եղրակացութեան, որ «մարդկանց համար կառուցուած բնակարանները միանգամայն անարժէք են» և մինչև իսկ մի յետադարձ հայեացքով գտել էր, որ ինքը ըստ էութեան «ոչինչ է կառուցել»։ Նրան մեծ վիշտ էր պատճառում մանաւանդ այն հանգամանքը, որ ինչքան նա բարձր էր սլանում, դէպի ամպերն, այնքան չը գնահատուած էր մնում հասարակ մահկանացուներից, որոնք աւելի համեստ ոճով կառուցուած բնակարանների պէտք ունէին։ Սակայն Հիլդէն ոչ միայն գնահատում, այլ և ջերմ կերպով խրախուսում է նրան, եւ ահա թէ ինչ է լինում այս խրախուսանքի հետեանքը։

Ճարտարապետ Սօլնէսը «փայտէ արկղի» բեկորների վրայ կառուցել էր իր սեփական բնակարանը՝ մի բարձր սրածայր աշտարակով։ Հիլդէի բուռն ցանկութիւնն էր «իւր ճարտարապետին այդ նորակառոյց բարձրութեան գագաթին տեսնել»։ Սակայն ոչ ոք չէր կարող Սօլնէսից այս բանն սպասել, որովհետեւ ամենքին յայտնի էր, որ նա «գլխի պտոյտ» ունի — այս հիւանդութիւնը սիմբոլիքական է՝ ցոյց է տալիս ճարտարապետի կասկածոտ և անինքնավստահ լինելը։ Մեծ երկիւղի մէջ էր մանաւանդ Ալինէն, որ շատ լաւ էր ճանաչում իր ամուսնուն և սրտազին թախանձանքով յորդորում էր իրանց տնային բժշկին՝ արգելել այդ բանը։

Բայց Հիլդէի կամքը յաղթող է հանդիսանում — ճարտարապետը խուռն բազմութեան առաջ՝ պսակը ձեռքին վերեւ է բարձրանում։ Ահա նա արդէն աշտարակի գագաթին է և պսակը կախ է անուռ։ Ամենքը ապշած են մնացել, որովհետեւ սա մի անակնկալ էր։ Եւ մինչդեռ բժիշկը իր շրջապատող հանդի-

սակահոներին զգուշացնում է ծպտուն անգամ չը հանել—Հիլդէն խլում է նրա ձեռքից մի սպիտակ շալ և տատանելով հրաքանչ ոգեւորութեամբ աղաղակում է—«Կեցցէ՛ ճարտարապետ Սօլնէստ»:

Հիլդէի այս աղաղակը էլեկտրականացնում է բոլոր ներկայ եղողներին: Շարժւում են թաշկինակներ և հնչում է «կեցցէ»-ների որոտընդոտ ձայնը, որ սակայն յանկարծ ընդհատւում է և տեղի տալիս սարսափի աղաղակների: Ծարտաբար կորցնում է իր հաւասարակշռութիւնը և անագին բարձրութիւնից վայր գլորուելով իսկոյն անհնչանում է:

Ահա յամառ Հիլդէի հիւանդոտ կամայականութեան վախճանը: Բայց իր այս ողբերգական վախճանի համար նոյնքան պատասխանատու է և ինքը՝ ճարտարապետը: Սա փառամոլութեան և նեղ եսականութեան ապօթէօդն էր: Կան սրբութիւններ, որոնց ոտնակոխ լինելը ինչպիսի խստասրտութեամբ էլ տեղ ունենայ՝ այնուամենայնիւ վաղ թէ ուշ «լը փոխարինուի», անպատիժ չի մնայ: Սօլնէսի խստասրտութիւնն անշուշտ ուրիշ կերպարանք կը ստանար, եթէ նա մարդկային զոհերը ոչ թէ իր փառասիրական հակումներին, այլ յատկապէս իր արուեստին ծառայեցնէր—գեղարուեստի և մարդկային կեանքի ու բաղդաւորութեան մէջ եղած հետաքրքիր խնդրին մենք կը վերադառնանք հետեւեալ անգամ՝ Իբսէնի վերջին գրաման գննելիս:

Սակայն անկախ եսական դիտումներից՝ ճարտարապետ Սօլնէսը այսպէս թէ այնպէս ուշադրաւ է նաև իբրև արուեստագէտ: Իբրև ստեղծագործող խոշոր մի տաղանդ մենք տեսնում ենք նրա մէջ մշտական դժգոհութեան, նիւթի փոփոխութեան պահանջ—եկեղեցուց նա անցնում է «մարդկային բնականոնների և վերջապէս «օդային ամրոցների»: Իր ճաշակով, ազատ և վերամբարձ ոճով չինուած «բնակարանները» երբ առօրեայ կեանքում չեն գնահատւում՝ նա բնականաբար կարիք պէտք է զգար մեկուսանալու: Եւ այս հակումին մեծ զարկ է տալիս Հիլդէն, որ անշուշտ աւելի թեթեւ էր նայում խնդրի վրայ, լոկ «գրաւչութեան» տեսակէտից: Սակայն եթերային արուեստի սիրահարներից մէկը զեռ «օդային ամրոցներ» չը կառուցած՝ ի հարկէ ողբալի կերպով պէտք է վայր գլորուէր: Իսկ միւսը՝ կիսախելագար ապշութեամբ պէտք է հիասթափութեան հարուածով շանթահարուէր: Սրանով Իբսէն թէ կեանքի և թէ գեղարուեստական իդէալիզմի մէջ՝ խորիմաստ հետևողականութեամբ՝ նորից իր ցուցամատն ուղղում

է դէպի փրկարար իրականութիւնը և ոչ թէ դէպի «երևակա-
յութեան կանաչ կղզիները»:

Հիլդէն ինչքան ինքնատիպ և հետաքրքիր, այնուամենայ-
նիւ իր ամբողջ էութեամբ մի թեթևօրիկ երևոյթ է ներկա-
յայնում: «Գրաւիչի» fixe ydee-ով անբուժելի կերպով վարակ-
ուած՝ նա պէտք է շատ ծանր գնով զսպուէր: Զուրկ հոգեկան
հաւասարակշռութիւնից, մտքի և զգայմունքի ներդաշնակ կըր-
թութիւնից՝ նա չարունակ անծանօթի, «անկարելի» կարօն
էր զգում: Ընտանեկան յարկը նրան թւում էր մի «վանդակ»: Այս
պատճառով ազատասէր թուչունը դուրսն է սաւառնում:
Ճարտարապետ Սօնէսը նրան մի անգամ անուանում է «ան-
տառաթուչուն», բայց Հիլդէն դժգոհ էր այս մականունից: Նա
ինքն իրան անուանում է «գիշատիչ թուչուն» և ոչ թէ «անտա-
ռաթուչուն», որովհետև վերջինս թագնւում է փայտակոյտերի
մէջ, իսկ ինքը ազատ, համարձակ որսի յետն է սլանում:

Նա միանգամայն մակերևոյթական է. դուցէ ինքնատիպ
բայց ոչ ինքնուրոյն: Նա իր աշխարհահայեացքի ամբողջ պա-
շարը գրքերիցն է քաղել, բայց դեռ մարմին և արիւն չէ դարձ-
րել: Ապացոյց՝ այն թեթև ու անհետկողական վերաբերմունքը,
որ նա յոյց է տալիս «խղճի» և «պարտականութեան» զգաց-
մունքի նկատմամբ: Նա մի բոպէ խօսքի հարուածներով բարո-
յականութիւնը ոտնակոխ է անում—իբրև «բարիից և չարից
դէնը» սկզբունքի երկրպագու՝ նզովքի մի կատաղի տարափ է
թափում յանուն «խայթող պարտականութեան»: Իսկ միւս բո-
պէին ամենաանխնայ կերպով դատապարտում է Սօնէսի խըս-
տասրտութիւնը:

Ինչպէս իւր նախկին հերոսներից շատերի, այնպէս էլ
Սօնէսի մէջ հեղինակը գրել է իր բնաւորութիւնից մի քանի
գծեր: Բայց մեծ թիւրիմացութիւն կը լինէր Սօնէսը միանգա-
մայն Իբսէնի մարմնացումը համարել: Մի քանի քննադատներ
«ճարտարապետ Սօնէսի» մէջ տեսնում են Իբսէնի «գեղարուես-
տական ինքնախոստովանութիւնը»: Բայց հանճարեղ, դրամա-
տուրգի ինքնախոստովանութիւնը տեղի ունեցաւ եօթ տարի
յետոյ՝ 1899-ին՝ երբ լոյս տեսաւ նրա վերջին դրաման—«Երբ
մենք մեռածներս յարութիւն առնենք»:

Մեզ շատ սխալ է թւում մանաւանդ այն միտքը թէ՝
«երիտասարդութեան սարսափը» պատել է նաև առանձնութեան
սիրահար Իբսէնին: Եթէ այս կարծիքին իբրև փաստ ծառայում
է այն հանգամանքը, որ Իբսէն ինսուռական թուականների
սկզբնիկին հրապարակով հրաժարուեց Միւնխէնում կազմուելիք
«ազատ բեմի» պատուաւոր անդամ ընտրուելուց—այն ժամանակ

չը պէտք է անուշադիր թողնել, որ հեռատես և նրբազգաց զրամատուրգը իր այս քայլի նկատմամբ ունէր անշուշտ իր լուրջ վերապահումները, որոնք միայն նեղ-կուսակցական մանրակրկտութիւնից կարող էին վրիպել, Թէ որքան իրաւացի էր եղել իրենց—դա երկաց այն տարօրինակ մետամորֆոզից, որին հնթարկուել է վերջին տասնամեակում «modern» գրականութիւնը, իսկ մի բացարձակապէս ինքնուրոյն, վաղուց կազմակերպուած—այո՛, մինչև իսկ ծերացած—և ապառաժ բնւորութեան տէր արուեստագէտի կարելի էր միթէ քամու թեթև հոսանքների հնթարկել:

«Երիտասարդութիւնից վախենալու» առակը կրկնակի ծիծաղելի է դառնում, երբ մարդ մտածում է—Իրենք ինչ տեղիք ունէր երկիւղ կրելու՝ քանի որ խորապէս զգում է, որ ներկայումս ինքը՝ իբրև զրամատուրգ՝ ուղղակի անզուգական է: Չէ որ նոր զրամատիկական դպրոցի բոլոր յայտնի ներկայացուցիչները նրա հետեւողներն են. համարեա ամենքը՝ Հաուպտմանից և Ջուդէրմանից սկսած՝ նրա աշակերտներն են—առանց սակայն մեծ ուսուցչին ոչ միայն գերազանցելու, այլ գէթ հաւասարուելու: Եւ հասուն ու տաղանդաւոր աշակերտները իրենց հսկայական մեծութեան առաջ՝ գուցէ այս յաւակնութիւնն անգամ չունենան:

XVI

«Ծովի տիկինը» իւր օպտիմիստական վերջաբանով տեղի տուեց երկու այնպիսի զրամանների, որոնց մէջ, ինչպէս տեսանք, պետտիմիստական տարրը գերակշռում էր: 1894-ին իրենց գրում է մի նոր զրամա—«Փոֆիկ Էյոլֆ» («Lille Eyolf»), որ իր հիմնական իդէայով «Վայրի բաղի» հակապատկերն է ներկայացնում: Այստեղ չը կայ այն մռայլ տրամադրութիւնը, այն ճնշող մթնոլորդը, որ սկզբից մինչև վերջ ծանրացած է «Վայրի բաղի» ամբողջ հիւստածքի վրայ: Յիրաւի երկինքն այստեղ էլ անամպ չէ, բայց մթալիւն խաւարի միջից փայլում է յոյսի ճառագայթը, իդէալի յաղթանակի գործը, որ հետզհետէ բորբոքուելով՝ իր պայծառ շողերով զովութիւն, վերակենդանութիւն է ներշնչում: Եւ որքան գեղեցիկ, որքան մխիթարական է՝ յոռետես զրամատուրգին իր 64-ամեայ հասակում տեսնել հաւատքի ջերմութեամբ համակուած: Իր կեանքի արևմուտքում նա այլ ևս միայն քանդող, աւերող, հեքող, բացասող չէ, այլ շինող, վերակենդանացնող, գործնական իդէալիզմի յաղթանակն աւետող: Այնպէս որ նրա քոյրը կատարեալապէս

իրաւունք ունէր էմիլ Րայխին նկատելու—«Իմ եղբայրը ուղղակի մի մարգարէ է, որ կոչուած է մարդկանց ազդարարելու՝ հետու մնալ ծանր փորձութիւններից և ժամանակի վտանգաւոր հոսանքներից»:

Աւամեն մի իսկական, մեծ բանաստեղծը որոշ չափով անշուշտ մի մարգարէ է:

Ալֆրէդ Ալմէրս՝ նախկին ուսուցիչը՝ ամուսնանալով գեղեցիկ և հարուստ Րիտայի հետ՝ վերջինիս «ոսկով և կանաչ անտառներով» դառնում է մի մեծ կալուածատէր: Նա իր ամուսնութիւնը այսպիսի մի կնոջ հետ պատճառաբանում է նրանով թէ՛ կամենում էր ապահովել իր կոյր Աստային: Բայց Րիտայի հետ ունեցած կապի առաւելութիւնն այն է լինում, որ հէնց ինքը Ալֆրէդն է ապահովում: Նա աշխատասէր և գիտական զբաղմունք սիրող մի մարդ էր—այնպէս որ այս տեսակ ամուսնութիւնից յետոյ հանգիստ կարող էր նուիրուել իր գործին: Սակայն նրա կեանքը միակողմանի ուղղութեամբ է առաջ գնում. տարիներ շարունակ զբբերի և թղթերի մէջ թաղուած՝ նա կատարելապէս մոռացութեան է տալիս իր ընտանեկան միւս պարտականութիւնները—իր միակ որդի փոքրիկ Էյօլֆի համար նա «միայն ուսուցիչ» էր և ոչ «իսկական հայր»: Առանց այն էլ նա իր կնոջ հետ միասին մեծ պատասխանատուութիւն էր կրում գէպի իր որդին: Վերջինս ծնուելուց մի քանի շաբաթ յետոյ՝ ծնողների անզգուշութեան պատճառով՝ վայր է ընկնում և ոտը վտանգաւոր կերպով վնասում, կաղ է դառնում: Փոխանակ այս փրկելական արատից խրատուելու և դժբախտ փոքրիկի առողջութեան մասին առանձին հոգ տանելու՝ հայրը մանկական տարիներից նրան միայն խիստ աշխատասիրութեան է վարժեցնում: Ինչ վերաբերում Րիտային՝ նա ոչ միայն մայրական, այլ և մարդկային կարեկցութեան նշոյլ անգամ չէր տածում գէպի իր որդին: Նա պատկանում էր այն անխիղճ, հրէշաւոր կանանց շրջանին, որոնք ամուսնութեան մէջ որոնում են միայն իրանց անձնական հաճոյքը, զգայական անսանձ կիրքը, իսկ այդ կրքի պտղի մասին չեն էլ մտածում. ընդհակառակն՝ ամենավայրագ ցանկութեամբ կը կամենային ոչնչացնել այդ պտուղը՝ եթէ ոչ սաղմում. գէթ հասունացած ժամանակ...

Այս տեսակ հանգամանքներում փոքրիկ Էյօլֆի միակ խնամատարն էր իր ագնիւ հօրաքոյրը՝ օրիորդ Աստան:

Ալֆրէդը ամուսնանալուց յետոյ տարիներ շարունակ իր կնոջ հետն էր եղել: Միայն ամուսնութեան տասնամեակում՝ ամառը՝ նա մի քանի շաբաթով հեռանում է Շէդպի լեռները: Այստեղ՝ գեղածիծաղ ընտելեան զրկում, խորհրդաւոր առանձ-

նութեան մէջ նրա միտքը թարմանում, հոգին պարզւում է: Երբ նա ակնատես է լինում «լեռների կատարներում մարդ վերջալոյսի շողերին»՝ իրան «մօտ է զգում» և ասողին և արեւին, և ծովին և ցամաքին: Բայց այս պանթիստական տրամադրութիւնից դուրս՝ նրա մէջ տեղի է ունենում մի՛ թէեւ իր խօսքով «փոքրիկ» բայց մեծ յեղաշրջում: Իր 10 տարուան կեանքը նրան թւում է «մի հէքիաթ կամ մի քուն»: Նա տարիներ շարունակ նստել է գրասեղանի առաջ և գրել մի մեծ աշխատութիւն «մարդկային պատասխանատուութեան» մասին: Այժմ էլ նոյն իսկ նա վերցրել էր իր թղթերի մի կապոց՝ ճանապարհին նոր բաներ գրելու, օակայն այդ կապոցը անշարժ է մնում: Նա ակտում է ստել մտաւոր զբաղմունքը. նոյն իսկ մեծ երկը, որի վրայ նա քրտնաջան աշխատանք էր թափել, այժմ նրան մի ոջնութիւն է թւում: Խիստ ինքնաքննադատութեամբ նա այժմ ան եղբակացութեանն է գալիս, որ իրաւունք չունի խօսել անգամ «մարդկային պատասխանատուութեան» մասին, որովհետեւ ինքը իբրեւ հայր՝ միանգամայն պարտազանց է գտնուել: Նրա խոհերի և մտորումների կենտրոնակէտը այժմ միայն էյօլֆն է. նա զգում է թէ որքան անխնամ է գտնուել դէպի նա և հաստատակամ կերպով վճռում է այդ փոքրիկի «ազնիւ հակումներից» ընտիր բողբոջներ և լաւագոյն պտուղներ առաջացնել: Էյօլֆը այլ ևս առաջուայ նման միայն գրելով և կարդալով չը պէտք է զբաղուէր, այլ պէտք է «թարմ օդում լինէր, կատարեալ ազատութիւն վայելէր»:

Իր որդու դաստիարակութեան ինդիւրն այնքան յափշտակել, մտազբաղ էր դարձրել Ալֆրէդին, որ նա մէկ և կէս ամսուայ ճանապարհորդութիւնից վերադառնալիս՝ մոռանում է խմել կնոջ պատրաստած «չամպայնը»: Նա «մտածում, մտածում և մտածում էր»: Սակայն այս բոլորի հետ միասին նրա մէջ կազմակերպուել էր դրական մի անդրդուելի վճիռ—փոխանակ գրքեր գրելու՝ կենդանի օրինակով ապացուցել թէ «որքան մեծ է մարդկային պարտականութիւնը»:

Երբ Ալֆրէդը իր այս ծրագրի մասին տեղեկացնում է իր կնոջ՝ նա զարմանում և շատ ընդունալ «տգիտութեամբ» հարցնում է—«մի՞թէ այդ բարձր նպատակներդ այստեղ՝ տանը՝ պէտք է իրականացնես».—«Քեզ հետ միասին».—պատասխանում է միամիտ Ալֆրէդը:

Այս պատասխանից յետոյ արդէն կատարելապէս պարզւում է Րիտայի ոգին իր հրէշաւոր մերկութեամբ: Նա իբրեւ «կին» կամենում էր, որ Ալֆրէդը «միմիայն իրան պատկանի»: Նա անկարող էր «հրաժարուել նրանից»: Այս պատճառով լռու-

Թեան մէջ նա ինչպէս ատում էր Ալֆրէդին՝ երբ նա մինչև կէս գիշերը նստած՝ աշխատում էր, իսկ ինքը ժամերով միայնակ պիտի մնար։ Եւ այժմ աւելի է ատում նրան, որովհետև մտաւոր աշխատանքը թողած «ուրիշ նպատակի էր նուիրուում» աւելի վատար։ Այս նպատակը—էյօլֆի կրթութեան նուիրուելը—նա համարում էր «արբազան կապերը կտրել»։ Նա յայտնապէս նկատում է Ալֆրէդին՝ «երեխան կիսով է միայն ինձ պատկանում, իսկ դու ամբողջովին»։ Իսկ այս «կէս» բռնիք էլ ազատուելու համար նա ամենամանկատկառ անտարբերութեամբ սրբան կը կամենար, որ էյօլֆը «երբեք ծնուած չը լինէր»։ Նրա մտքովն անգամ չէր անցնում լինել «միայն մայր էյօլֆի», այլ ամենից առաջ «կին Ալֆրէդի»։ Այս է պատճառը, որ երբ վերջինս յայտնում է թէ վճռել է դառնալ էյօլֆի համար իսկական հայր—նախանձոտ կինը իսկոյն հարցնում է—«իսկ ինձ համար»։—«Հանգիստ և խաղաղ սիրով մի ամուսին»—պատասխանում է Ալֆրէդը։ Սակայն զգայականութեան ստրուկը չէ բաւականանում «այս ողորմելի փշրանքներով»։ Նա լիակատար և կրքոտ սէր է պահանջում—հակառակ դէպքում սպառնում է մինչև իսկ գնալ և «առաջին հանդիպողի գիրկն ընկնել»։

Մինչդեռ Րիտան իր հրաբորբոք խանդի և վայրագ ցանկութիւնների լեղին էր արտաթափում—յանկարծ դուրսը լքուում է մանուկների խառնիճաղանձ մի աղաղակ, որ հետզհետէ պարզւում է և յայտնում, որ նրանցից մէկը ջուրն է ընկել և խեղդուել։ Ալֆրէդը և իր քոյրը սոսկալի երկիւղի մէջ են և էյօլֆի մասին մտածում։ Իսկ անխիղճ մայրը ահա թէ ինչ խորհրդաւոր ցանկութիւն է յայտնում—«Աստուած տայ նա չը լինէր»։ Մի քանի վայրկեանից յետոյ յայտնւում է, որ խեղդողը էյօլֆն է եղել։ Սա մի սոսկալի հարուած էր դժբաղդ Ալֆրէդի համար։ Նա իր ականջներին չէր ուզում հաւատալ—«Անկարելի է. այսպիսի թանկագին մի կեանք»—մրմնջում է վշտաբեկ հայրը։

Բայց ինչպէս պատահեց էյօլֆի մահը։ Ալֆրէդի վերադարձից մի քիչ յետոյ ներս է գալիս մի պառաւ կին, որ իրան անուանում է «մկնորս»։ Նա հաւաքում էր «փոքրիկ կենդանիներին», որոնց բոլորը «ատում և խիստ կերպով հալածում են»։ Նա գալիս էր «հեռու կղզիներից», որոնց քնակիչներին—«փոքրիկ կենդանիներին» շատութիւնից—մնացել էր միայն «թթու խնձոր» ուտել։ Նա ժողովում և տանում էր այս «փոքրիկներին» ջրի յատակը, ուր նրանք «այնպէս քաղցր և երկար քնով են քնում»։ Այս պատճառով պատահաբար եկել էր Ալմէրսի տունը և հարցնում—«Այստեղ, պարոնների մօտ ոչինչ չե կրծում»։

Յետոյ նա շատ ցաւում է՝ երբ տանելու բան չէ գտնում, որովհետեւ այլ ևս «չատ ուշ էր վերադառնալու»։ Փոքրիկ էյօլֆը մի կողմից վախժխելով, իսկ միւս կողմից առանձին հետաքրքրութեամբ էր նայում «մկնորսին», մանաւանդ նրա փոքրիկ շանը։ Իսկ պառաւը երբեմն խորհրդաւոր հայեացք էր ձգում «վիրաւորութեան» փոքրիկ զինւորականին՝ վրայ — էյօլֆը այդ օր մի սիրուն համազգեստ էր հագել։

Ահա հետեւելով այս պառաւին և նրա շանը՝ էյօլֆը ծովափին սայթաքում է և ջուրն է ընկնում։ Նրա ընկերները, որոնք բոլորն էլ լողանալ գիտէին, ականատես են լինում այս դժբաղդութեան՝ առանց սակայն ծովը նետուելու և խեղճ էյօլֆին ազատելու — մի կաղի համար՝ ոչ ոք չէր ուզում այդպիսի նեղութիւն յանձն առնել։ Եւ նրանք տեսնում են՝ թէ ինչպէս վճիռ ջրի յատակից «աչքերը բաց, հանգիստ և անթարթ նայում է» — մինչև որ մի զօրեղ հոսանք գալիս և նրան կուլ է տալիս։

Այս «մկնորսը» անշուշտ սիմբոլիքական է՝ Նա «կրծող կենդանիներ» էր փնտռում։ չէ որ իր դաժան մօրը համար փոքրիկ էյօլֆը հէնց մի «կրծող կենդանի» էր։ Նա էլ է դնում ջրի յատակը հանգիստ քուն վայելելու։

Սակայն այս անմեղ զոհը մի մեծ յեղաշրջում է առաջ բերում Ալմէրսի ընտանիքում։ «Փոփոխութեան օրէնքին» Ալֆրէդը գործնականապէս արդէն ծանօթ էր. նա ընդունակ էր մինչև իսկ «կորուստի մէջ օգուտ տեսնել»։ Բայց այժմ պատահում է ամենամեծ անակնկալը — Բիաան հոգեպէս կերպարանափոխում է. նրա զգայականութիւնը նսեմանում, կրքի ալեկոծութիւնը խաղաղում է։ Փոքրիկ էյօլֆի ուրուականը այլ ևս երբէք չէր կարող նրան հանգիստ տալ։ Նա կարծես միշտ տեսնում էր նրան «մեծ, լայն բացուած աչքերով», որոնք դէպի ինքն են յառած։ Նա որ մի փոքր առաջ կատաղի խանդով էր վերաբերում դէպի Աստան՝ այժմ խնդրում, պաղատում է մնալ իրանց մօտ, որովհետեւ նա «անկարող էր իր վիշտը, իր կորուստը Ալֆրէդի հետ միայնակ կրել»։ Նա ուզում էր, որ Աստան մնար և դառնար իրանց «էյօլֆը» (Աստայի փաղաքշական անունը մանկութեան ժամանակ)։ Սակայն Աստան՝ ինչքան էլ ցանկանար՝ անկարող էր մնալ։ Նա իր մօր նամակները բերելիս՝ մի նշանաւոր գիւտ էր արել — որ ինքը Ալֆրէդի քոյրը չէ։ «Ես իրաւունք չունեմ քո հօր անունը կրելու» — ասում է նա իր «եղբօրը»։ Իսկ դեռ եւս միամիտ Ալֆրէդը հարցնում է — «դու փախուստ ես տալիս ինձանից»։

«Թէ քեզանից և թէ ինձանից» — պատասխանում է Աստան

խորհրդաւոր կերպով Նա սիրում էր Ալֆրէդին. և վերոյիշեալ անակնկալ յայտնագործութիւնից յետոյ՝ կարող էր մնալ և նրան խիլ Ռիտայի ձեռքից: Բայց Աստան ոչ Րէքէկկայի կամ Հիլդէի տեմպերամէնտն էր կրում իր մէջ և ոչ նրանց հոգին: Նա ինքնակամ հրաժարւում է այս բաղդաւորութիւնից և կապւում ինժինէր Բուրգհայմի հետ: Վերջինս մի ագնիւ, կենսութիւն և գործունեայ անձնաւորութիւն էր, որի համար «բաղդը գալիս էր, ինչպէս դարնանային հոսանքը»: Այս զոյգը ձեռք ձեռքի տուած գնում է բաղդաւորուելու: Սակայն մնացող զոյգը, որ ըստ երեւոյթին շատ անբաղդ պէտք է լինէր՝ նոյնպէս բաղդաւորում է:

Էյօլֆի յիշատակը Ռիտայի զգայմունքներն այնքան է անզուգնում, որ նա իր համբերողութեամբ և հոգու վեհութեամբ գերազանցում է նոյն իսկ Ալֆրէդին: Վերջինս որքան ցանկանում էր «ծովագերբը մաքրել» այն տղաներից, որոնք անտարբեր հանգստութեամբ ակնատես եղան իր որդու խեղճուելուն: Բերկրութեան ժպիտը փայլում է նրա դէմքին՝ երբ լսում է այդ փոքրիկների վայնասունը—«հարբած հայրերը եկել են և ծեծում իրանց որդիներին: Լսում ես՝ ինչպէս աղաղակում են մանուկները, իսկ կանայքը օգնութիւն են աղերսում»:

—«Միթէ չես գնայ նրանց օգնելու»—հարցնում է Ռիտան:

—«Նրանց, որոնք չը կամեցան օգնել Էյօլֆին»—թող կորչեն նրանք, ինչպէս կորցնել տուին իմ փոքրիկին»:

Իսկ երբ Ռիտան «անմիջ երեխաներից» է խօսում—«Ա՛խ, մեզ ինչ փոյթ», խստասիրտ կերպով նկատում է Ալֆրէդը, «նրանց ոչնչանալը կամ ապրելը միթէ մեզ համար մի և նոյն չէ»:

—«Քո բնաւորութեանդ չէ պատշաճում այդպէս խիստ լինել. Ալֆրէդ»:

—«Իմ իրաւունքն է խիստ լինելը և նոյն իսկ պարտականութիւնը», նկատում է անողոք ամուսինը:

Ռիտան այնքան է առաջ գնում, որ վճռում է ապրել փողոցի երեխաների հետ իբրեւ իր «սեփական երեխաների»: Նրանք պէտք է փոխարինէին Էյօլֆին—«նրա սենեակում քնէին, նրա գրքերը կարդային, նրա խաղալիքներով խաղային»: Նա մինչև իսկ յայտնապէս խոստովանում է—«Մենք փակել ենք այդ խեղճ երեխաների առաջ ոչ միայն մեր փողամանները, այլ և մեր սրտերը»: Ահա թէ «սրտատեսաց» կիներ ինչ աստիճանի փափկութեան հասաւ.—«Դու դատարկութիւն առաջացրիր իմ մէջ, Ալֆրէդ, իսկ ես կը կամենայի որ և է բանով լցնել—մի

լքան, որ գէթ մի քիչ նման լինէր սիրոյ, փողոցային թշուառ
ձերեխաների խնամատարութիւնն է նրա այս սիրոյ արտա-
յայտութիւնը:

Այնպէս որ Ալֆրէդը, որ իր կնոջ ազդեցութեան տակ
մայնպէս կամաց կամաց մեղմանում է—իրաւունք ունէր նկա-
նելու՝ «Էյօլֆը իզուր չը ծնունց և մեղանից իզուր չը խլունց»:
Նեւ նրանք ձեռք ձեռքի տուած գնում են «երկնքին և աստղե-
լին հանդիպելու»։ Նրանք գնում են դէպի «մեծ խաղաղութիւ-
նը»—խաղաղութիւն երկրի վրայ, ուր սաւառնում են հարա-
զատների հոգիները:

Իսկական ամուսնութեան բովանդակութիւնը չեղտելիս՝
Իրաւէնը մինչև այժմ ընդհանրապէս սիրոյ, ազատութեան և
ճշմարտութեան սկզբունքներն էր պաշտպանում: Այս անգամ
նա կանգ է առնում ամուսնութեան հիմնական անկիւնաքարե-
րից մէկի—գաւազի նշանակութեան—վրայ: Մայրական պար-
տականութիւնները նա, անշուշտ, շատ լայն է հասկանում: Եւ
ամենաընտիր ու իդէալական մայրերը նրանք են, որոնք անցել
են ոչ թէ «թեթեւ ազատամտութեան» կամ անասնական զգա-
լականութեան ճանապարհով, այլ իսկական ազատութեան և
ճշմարտութեան զպրոցով:

Վ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

(Վերջը հետեւեալ անգամ)